

Rafał Kurczewski
AKADEMIA WYCHOWANIA FIZYCZNEGO W POZNANIU

TURYSTYKA OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH W WIELKOPOLSKIM PARKU NARODOWYM

ABSTRACT

Tourism of disabled people in Wielkopolski National Park

Background. Recently, we have been observing substantial development in tourism in protected areas, especially in national parks. There are different forms of tourism which have a limited influence on natural environment and shape visitors' awareness through ecological education. Especially ecotourism is promoted worldwide, also among disabled people. The level of biodiversity gives Poland one of the top positions among European countries. However, tourism does not make good use of it. There are a lot of problems with space arrangement and tourist activities in general. Moreover, tourism for the disabled seems to be treated marginally. The research in Wielkopolska National Park was done to assess how attractive it is from the point of view of disabled people. **Material and methods.** The possibilities of introducing new solutions were analyzed. Park employees and other organizations' leaders were interviewed and disabled people were polled answering a survey questionnaire designed to meet the research objectives. Only 30 questionnaires filled out by the disabled on wheelchairs, 10 female and 20 male respondents aged 20–40 years, were analyzed. **Results.** The research shows that existing infrastructure of the Park is not sufficient for people with different levels of disability. Varied landforms in many places are often obstacles difficult to overcome, but it is possible to change this situation by modifying paths where it is necessary. The barrier-free policy was introduced in some places, e.g. Museum and Centre of Ecological Education, but it is limited to adapting them to people with motor disability, whereas little is done to help people with other disabilities. **Conclusions.** Employees of the Park and other organizations are very interested in this subject. However, they do not put it into action, which results in poor knowledge and interest of disabled people.

Key words: disabled people, tourism, national park

WPROWADZENIE

W ostatnim czasie problematyka potrzeb osób niepełnosprawnych jest szeroko dyskutowana. Podobnie jest z kwestiami dotyczącymi ochrony środowiska i kształtowaniem świadomości ekologicznej. Na ile jednak podnoszone zagadnienia znajdują odzwierciedlenie w rzeczywistości? Różnorodność siedlisk i zamieszkujących je gatunków roślin i zwierząt stawia Polskę w czołówce państw europejskich, którym udało się zachować charakterystyczne dla kontynentu środowisko. Polskie obszary chronione zaliczane są do wyjątkowo cennych w skali kontynentu. O jakości środowiska świadczy między innymi to, że w Polsce istnieją 23 parki narodowe, podczas gdy inne kraje Europy rzadko mają 10 [1]. Jednocześnie ich funkcjonowa-

nie wiąże się z wieloma problemami. Wymykają one z jednej strony z niskiej świadomości ekologicznej naszego społeczeństwa, z drugiej – z braku doświadczenia w prowadzeniu ruchu turystycznego w tak specyficznych obszarach. Niezwykle istotną kwestią jest również kształcenie kadr. W dokumencie rządowym pt. „Kierunki rozwoju turystyki do 2015 roku”, przyjętym przez Radę Ministrów na wniosek Ministra Sportu i Turystyki 26 września 2008 r., wśród słabych stron wymienia się niestety niewystarczające kwalifikacje osób zarządzających turystyką [2]. Można również stwierdzić, że osoby kończące studia na kierunkach turystyczno-rekreacyjnych rzadko trafiają do pracy związanej z organizacją i obsługą ruchu turystycznego na terenach chronionych. Tymczasem oczekujemy realizowania koncepcji turystyki

zrównoważonej z jej najwyższą formą, jaką jest ekoturystyka. Warto więc zauważyć na wstępie, że generalnie turystyka na obszarach chronionych jest problemem we wszystkich jej formach.

Parki narodowe są dobrem publicznym, stanowią jednocześnie najwyższą formę ochrony przyrody i wszelkie działania niezgodne z ich przeznaczeniem nie mają prawa bytu na ich terenie. Wiele z rozwiązań dotyczących zagospodarowania turystycznego zdaje się jednak przeczyć tej idei. Jednocześnie jednak brakuje wielu rozwiązań pozwalających przebywać w środowisku, podziwiać je i kształtować przy tym świadomość ekologiczną. Problem ten dotyczy zwłaszcza turystyki osób niepełnosprawnych. Przystosowanie polskich parków narodowych do tego typu turystyki ogranicza się przede wszystkim do obiektów muzealnych i dydaktycznych. Sale są często przygotowane do poruszania się na wózkach inwalidzkich (np. Roztoczański PN), stosuje się prezentacje audio (np. PN Ujście Warty), a w niektórych istnieje możliwość dotykania eksponatów (np. Białowieski PN) i wprowadzono podpisy w języku Braille'a (np. Magurski PN). Niewiele parków ma jednak trasy turystyczne przystosowane dla osób niepełnosprawnych, a jeśli już są, to składają się na nie bardzo krótkie odcinki. Tym bardziej należy pochwalić działania takich parków, jak Karkonoski czy Biebrzański, które pomimo specyfiki terenu – wydawałoby się nieprzyjaznego dla tego typu zagospodarowania – sukcesywnie poszerzają swoją ofertę terenową. Jak zauważają Kosewska i Fornal-Pieniak [3], parki dostosowuje się jednak głównie do wymagań osób niepełnosprawnych ruchowo. Nie mniej ważne wydaje się przygotowanie pracowników parków do obsługi ruchu turystycznego osób z różnymi dysfunkcjami, tymczasem w większości wypadków nie przechodzą oni żadnych szkoleń z tego zakresu.

Wielkopolski Park Narodowy (WPN), mimo iż zajmuje obszar, który wydaje się prosty do przystosowania dla osób niepełnosprawnych, raczej nie wprowadzał specjalnych rozwiązań w terenie. Pewne rozwiązania dla turystów poruszających się na wózkach inwalidzkich proponował Trójnara [4], jednak trudno powiedzieć, by doczekały się one realizacji.

CEL BADAŃ

Celem badań była analiza dotychczasowego rozwoju turystyki osób niepełnosprawnych w Wielkopolskim Parku Narodowym oraz określenie perspektyw i kierunków dalszych działań w tym zakresie. Szczególną uwagę zwrócono na możliwości wykorzystania istniejącej infrastruktury turystycznej oraz przygotowanie pracowników Parku do prowadzenia zajęć z osobami niepełnosprawnymi. Istotne było również uzyskanie odpowiedzi na pytanie o zainteresowanie obszarami chronionymi wśród niepełnosprawnych turystów oraz stopień ich świadomości ekologicznej.

MATERIAŁ I METODY BADAŃ

We wstępnej fazie opracowano ankietę dotyczącą turystyki na terenie Wielkopolskiego Parku Narodowego w celu przeprowadzenia jej wśród osób niepełnosprawnych. Do respondentów próbowano dotrzeć poprzez stowarzyszenia i fundacje zajmujące się tego typu problematyką i wskazane przez WPN. Jednak pomimo wstępnego zainteresowania wykazanego przez te organizacje, odzew był bardzo mały i udało się zgromadzić jedynie 30 ankiet wypełnionych przez osoby poruszające się na wózkach inwalidzkich. W badaniu wzięło udział 10 kobiet i 20 mężczyzn, w przedziale wiekowym 20–40 lat. Już wstępne rozpoznanie pozwalało stwierdzić, że niewielu respondentów odwiedziło WPN. W związku z tym przygotowano część pytań dotyczących problematyki aktywnego spędzania czasu wolnego przez osoby niepełnosprawne. Skoncentrowano się m.in. na: dostrzeganiu potrzeby aktywności fizycznej, zainteresowaniu turystyką, sposobach spędzania czasu wolnego, kontaktach osób niepełnosprawnych z organizacjami turystycznymi, wpływie niepełnosprawności na podjęcie aktywności turystycznej przez ankietowanych. W związku ze zgromadzeniem małej próby ankietowej przeprowadzono również wywiad nieskategoryzowany jawny z pracownikiem Centrum Edukacji Ekologicznej WPN, a także z przedstawicielami organizacji zajmujących się osobami nie-

pełnosprawnymi: Stowarzyszenia Studentów Niepełnosprawnych UAM „Ad Astra” i Ośrodka Pomocy Fundacji Polskich Kawalerów Maltańskich „Pomoc Maltańska”.

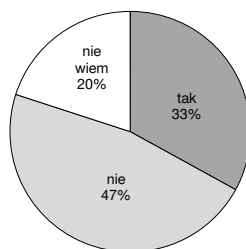
Prowadzono również obserwacje terenowe w WPN, oceniając stan i przystosowanie zagospodarowania turystycznego do potrzeb osób niepełnosprawnych.

W badaniach brali udział również studenci Wydziału Turystyki i Rekreacji AWF w Poznaniu oraz Wyższej Szkoły Zawodowej „Kadry dla Europy” w Poznaniu, co zaowocowało realizacją pracy magisterskiej [5] i licencjackiej [6] pod opieką autora.

WYNIKI

Badania ankietowe udało się przeprowadzić zaledwie z 30 osobami z dysfunkcją narządu ruchu. Okazało się, iż niechęć do wypełniania kwestionariuszy związana była z tym, że większość pytanych nie była nigdy w WPN z obawy przed nieprzystosowaniem tego miejsca do zwiedzania. Ankietowani dostrzegają wagę problemów związanych z ochroną przyrody, w tym rolę parków narodowych i innych terenów objętych ochroną, ale ich odpowiedzi na pytania bardziej szczegółowe dotyczące świadomości ekologicznej świadczą, że jej poziom nie jest najwyższy. Duża grupa nie wiedziała nawet o istnieniu Wielkopolskiego Parku Narodowego! Jednak wyniki w tym zakresie nie odbiegają od innych badań prowadzonych wśród różnych grup turystycznych.

Badania sondażowe wykazały, że osoby poruszające się na wózkach inwalidzkich dostrzegały potrzebę aktywności fizycznej, wykazując jednocześnie zainteresowanie aktywnym spędzaniem czasu i turystyką. Jednocześnie połowa ankietowanych stwierdziła, że niepełnosprawność była głównym powodem rezygnacji z uprawiania turystyki. Niemal połowa uważała, że nie był on przystosowany do turystyki osób niepełnosprawnych, 1/3 jednak była przeciwnego zdania. Szczególną uwagę zwracano na niedostosowanie szlaków do poruszania się na wózkach inwalidzkich, dotyczyło to zarówno powierzchni, jak i poboczy. Za problem uznano też kwestie zapewnienia bezpieczeń-

Ryc. 1. Czy Wielkopolski Park Narodowy jest przystosowany do turystyki osób niepełnosprawnych?

stwa na skrzyżowaniach szlaków, zwłaszcza tam, gdzie ścieżki rowerowe krzyżują się z pieszymi.

W wywiadzie przeprowadzonym z wiceprezesem Stowarzyszenia Studentów Niepełnosprawnych UAM „Ad Astra”, panem Hubertem Rabięgą, uzyskano informacje na temat oceny przystosowania WPN dla osób z dysfunkcją wzroku. Zwrócono między innymi uwagę na złe oznakowanie tras turystycznych. Zbyt mała liczba znaków i słaba ich kontrastowość sprawiają kłopot szczególnie tym, którzy pierwszy raz odwiedzają WPN. Podobny problem dotyczy tablic informacyjnych, dydaktycznych czy ostrzegawczych. Powinny być wyraźniejsze, przygotowane z użyciem większej czcionki i łatwo dostępne, żeby można było do nich blisko podejść. Odpowiednie przystosowania wymagały również miejsca odpoczynku, ze szczególnym zwróceniem uwagi na utwardzenie gruntu. Istnieje też potrzeba przystosowania ekspozycji Muzeum Przyrodniczego WPN do zwiedzania przez osoby z dysfunkcją wzroku przez możliwość dotykania niektórych eksponatów z opisem w języku Braille’a oraz prezentację audio z głosami zwierząt. Zwrócono uwagę na przejrzystą i czytelną stronę internetową WPN.

Kolejną osobą, od której pozyskano informacje dotyczące tematu badań poprzez wywiad nieskategoryzowany, była pani Anna Konopka, kierownik Ośrodka Pomocy Fundacji Polskich Kawalerów Maltańskich „Pomoc Maltańska” w Poznaniu. W rozmowie chwalono przygotowanie Centrum Edukacji Ekologicznej i Muzeum, w którym nie ma barier architektonicznych oraz istnieje możliwość uczestniczenia osób niepełnospraw-

nych w zajęciach edukacyjnych. Zwrócono jednak uwagę na konieczność opracowania prezentacji audiowizualnej z myślą o osobach głuchych, głuchoniemych, niedowidzących, niewidomych i niepełnosprawnych umysłowo. Uznano, że szlaki turystyczne mają odpowiednią szerokość, jednak niektóre odcinki wymagają utwardzenia, wprowadzenia pochylni, pomostów, poręczy umożliwiających pokonywanie trudniejszych fragmentów. W przypadku tras przeznaczonych dla osób z niepełnosprawnością umysłową powinno się wyposażyć je w tablice z rysunkami prezentującymi zwierzęta i rośliny Parku. Osoby niepełnosprawne szybciej się męczą, potrzebują więc odpowiednio przygotowanych miejsc wypoczynku.

Ostatni wywiad przeprowadzono z pracownikiem Centrum Edukacji Ekologicznej WPN panią Małgorzatą Bręczewską. Warto podkreślić, że jest to absolwentka Wydziału Turystyki i Rekreacji AWF w Poznaniu, a nieczęsto zdarza się, aby w parkach narodowych znajdowały zatrudnienie osoby po kierunku turystycznym. Rozmówczyni zwróciła uwagę, iż częstymi gośćmi Parku są dzieci niepełnosprawne uczące się w klasach integracyjnych. O ile pozytywnie oceniono przystosowanie obiektu Centrum Edukacji Ekologicznej i Muzeum, o tyle przyznano, że w terenie często potrzebna jest pomoc pracowników. Podkreślono jednak, że zestawy piknikowe w Parku składają się ze stołu i dwóch ław, a wolna krawędź stołu ma dostateczną szerokość, by mogły z niej korzystać osoby na wózkach. Zauważono brak poręczy oraz konieczność przygotowania szlaku bądź jego części dla osób niepełnosprawnych. Jako podstawowy powód słabego zagospodarowania Parku podano brak funduszy, zwracając jednocześnie uwagę na konieczność przeszkolenia pracowników w zakresie prowadzenia turystyki dla osób z różnymi dysfunkcjami.

Na podstawie obserwacji można było stwierdzić, że planowanie tras turystycznych dla osób z różnymi dysfunkcjami powinno się rozpocząć od parkingu i obiektu dydaktyki WPN w Jeziorach, mieszczącego Centrum Edukacji Ekologicznej i Muzeum Przyrodnicze. Trasy nie powinny być długie i przebiegać na planie pętli, by turysta mógł

wrócić do punktu wyjścia. Są tu bardzo atrakcyjne krajobrazowo obszary związane m.in. z Jeziorem Góreckim, rezerwatem „Grabina” czy jeziorem Kociołek. Można również odwiedzić Stację Ekologiczną UAM czy leśniczówkę „Górka”. Przygotowanie tras wymaga jednak pozyskania funduszy oraz wykonania wielu prac terenowych, a także przystosowania obiektów z myślą o różnych rodzajach i stopniach niepełnosprawności.

DYSKUSJA

Wielkopolski Park Narodowy jest jednym z najcenniejszych obszarów przyrodniczych a jednocześnie turystycznych w regionie. Składają się na to: wartość przyrodnicza, istniejące zagospodarowanie turystyczne, a także dostępność związana z bliskim położeniem aglomeracji poznańskiej. Problematyka środowiska przyrodniczego WPN i realizowanej w nim turystyki jest dość szeroko opisana. Niestety, brakuje opracowań na temat turystyki osób niepełnosprawnych na tym terenie. W zasadzie tylko publikacja Trójnary z 1997 r. dotyczy tej problematyki, skupiając się na przystosowaniu Parku do turystyki osób z niepełnosprawnością motoryczną, poruszających się na wózkach [4]. Podobnie jak wiele innych cennych przyrodniczo terenów, WPN nie ma szerokiej oferty dla osób niepełnosprawnych. Z całą pewnością również z tego powodu nie obserwuje się tutaj specjalnego rozwoju tej formy turystyki, która ogranicza się raczej do zorganizowanych grup i imprez. Dziwi jednak deklaracja części osób badanych o swojej niewiedzy na temat istnienia parku narodowego leżącego w bezpośredniej bliskości Poznania. Z czego to wynika i czyja to wina? Wydaje się, że WPN ma dobrze przygotowane materiały informacyjne i stronę internetową, co potwierdzają przeprowadzone wywiady. Jednocześnie jednak parki narodowe nie mają służyć ruchowi masowemu i nie powinny się w związku z tym nadmiernie reklamować. Jaki jest zatem poziom świadomości ekologicznej osób niepełnosprawnych i ich wiedza na temat rodzimej przyrody? Nie ulega wątpliwości, że jest to istotny i ciekawy problem

badawczy, który należy podjąć. Można by sądzić, że brak wiedzy powiązany jest ze zwykłym brakiem zainteresowania. Jednak osoby niemające wiedzy na temat istnienia WPN wyraźnie deklarowały chęć jego odwiedzenia. Należy oczekiwać, że nawiążą one kontakty z Parkiem nie tylko w celu odwiedzenia tego miejsca. Powinno to bowiem przynosić obopólne korzyści i być pomocne władzom Parku w poszukiwaniu i przygotowywaniu odpowiednich rozwiązań w zakresie turystyki osób niepełnosprawnych. Jak uczy doświadczenie, tylko współpraca przynosi oczekiwane dla wszystkich stron efekty. WPN sygnalizuje problemy z pozyskiwaniem funduszy na cele związane z turystyką osób niepełnosprawnych. Należy przypuszczać, że dzięki stworzeniu oficjalnej formy współpracy sytuacja ta może ulec zmianie. Z całą pewnością powinno to również dotyczyć szkoleń, jakie muszą odbyć pracownicy Parku. Jak już wspomniano, problem ten jest sygnalizowany przez wiele polskich parków narodowych, również tych, które podejmują się realizacji projektów związanych z osobami niepełnosprawnymi. Cieszy dostrzeganie wagi tej kwestii przez samych pracowników parków i deklarowana chęć jej rozwiązania. To również „pole do popisu” dla organizacji zajmujących się osobami niepełnosprawnymi, by nie skupiać się tylko na krytyce, ale po prostu pomóc.

Jeśli chodzi o rozwiązania z zakresu zagospodarowania turystycznego WPN dla osób z różnymi dysfunkcjami, można wyróżnić kilka podstawowych kwestii. Pierwsza dotyczy obiektów. Przygotowanie Centrum Edukacji Ekologicznej z Muzeum Przyrodniczym WPN, zwłaszcza dla osób poruszających się na wózkach, należy ocenić pozytywnie. Jedyne uwagi dotyczą rozwinięcia i poszerzenia oferty w stronę innych form niepełnosprawności, np. umysłowej, wzrokowej czy słuchowej. Jeśli jednak turyści mają opuścić Centrum i udać się w teren, należy przyjrzeć się innym obiektom znajdującym się w pobliżu. Interesująca jest Stacja Ekologiczna UAM. Oczywiście placówka ma charakter naukowy, jednak przedstawia swoją ofertę noclegową dla wszystkich. Trudno powiedzieć, by w obecnym stanie obiekt był przystosowany dla osób niepełnosprawnych.

Tymczasem sama możliwość noclegu na terenie Parku jest wielką atrakcją. Jednocześnie jest to szansa na zaznajomienie gości z prowadzonymi badaniami i prezentacją np. ogródka meteorologicznego znajdującego się na jej terenie. Kolejnym obiektem jest leśniczówka obwołu ochronnego Górka. W wypadku przygotowania części szlaku czerwonego dla osób niepełnosprawnych przebiegałby on obok tego budynku. Należałoby więc stworzyć tu miejsce odpoczynku, a przy okazji wykorzystać je edukacyjnie, np. do omówienia pracy leśników z prezentacją wykorzystywanych narzędzi, gatunków drzew.

Kolejnym podstawowym problemem jest przygotowanie trasy. Należy tu skorzystać z doświadczeń innych parków narodowych czy obszarów chronionych, które przygotowały już takie szlaki. Szlak czerwony, który wskazano jako najbardziej przydatny, jest jednym z najchętniej odwiedzanych w Parku. Ponieważ od lat porusza się nim duża liczba turystów, ma on odpowiednią szerokość i częściowo jest utwardzony przez wydeptywanie. Jednak na niektórych odcinkach wymaga wyprofilowania. Należy go dodatkowo utwardzić, usunąć korzenie, zabezpieczyć miejsca podmokłe (np. przez kładki), naprawić bądź przygotować barierki przy stromych poboczach szlaku, w miejscach z dużym kątem nachylenia wprowadzić poręcze, odpowiednio umiejscowić znaki i tablice informacyjne z dużymi literami i kontrastowymi kolorami, jak i tablice dydaktyczne. Przygotowując miejsca odpoczynku, trzeba też mieć na uwadze różne formy niepełnosprawności. Niezwykle istotne, nie tylko ze względu na osoby niepełnosprawne, jest wprowadzenie informacji w postaci znaków i barier zwracających uwagę na skrzyżowanie z trasą rowerową. Informacja taka musi znajdować się zarówno na trasie rowerowej, jak i szlaku pieszym, by uniknąć niebezpieczeństwa wypadków.

W dobie zmieniającego się oblicza turystyki, skierowanego na środowisko przyrodnicze, należy liczyć się z coraz większym zainteresowaniem obszarami chronionymi, ale jednocześnie z coraz większymi wymaganiami je odwiedzających. Współczesny turysta to często osoba poszukująca wrażeń, aktywnie spędzająca czas, a z powodu rosnącej świadomości

domości ekologicznej związanej z procesem kształcenia już od najmłodszych lat – zwykle wymagająca. Z myślą o takich ludziach tworzone są centra edukacji ekologicznej, ścieżki dydaktyczne, imprezy edukacyjne i inne, których występowanie stało się oczywiste na terenach chronionych. Tymczasem często zdajemy się zapominać o osobach niepełnosprawnych, które również mają wobec przestżeni i turystyki konkretne wymagania i potrzeby, mają swoje zainteresowania, powinny podlegać procesowi edukacji ekologicznej, a wypoczynek może i powinien być dla nich formą rehabilitacji. Jest to również szansa na „skontaktowanie” ze sobą ludzi, którzy często żyją obok siebie, w innych światach. Jeśli mamy zmienić nasz świat, swoją wrażliwość, nie możemy dać się izolować, musimy być otwarci na potrzeby innych. A jaka sfera jest na to lepsza od turystyki?

WNIOSKI

Wielkopolski Park Narodowy, jako jeden z najcenniejszych obszarów przyrodniczych Wielkopolski, jest miejscem chętnie odwiedzanym turystycznie. Ukształtowanie terenu części WPN, bliskość aglomeracji poznańskiej, a także funkcja związana z rozwojem turystyki i edukacji mogą i powinny predysponować to miejsce do rozwoju turystyki osób niepełnosprawnych.

1. Fragmenty szlaków turystycznych o nie dużym stopniu nachylenia nadają się do przystosowania do turystyki osób niepełnosprawnych. Szczególnie dotyczy to szlaku czerwonego przebiegającego w pobliżu Centrum Edukacji Ekologicznej WPN w Jeziorach.

2. Obecne zagospodarowanie turystyczne nie gwarantuje łatwego i bezpiecznego poruszania się w WPN osobom niepełnosprawnym. Uwagę zwracają: profilowanie podłoża, pobocza szlaków, informacja przygotowana z myślą o turystach niepełnosprawnych, bezpieczne skrzyżowania szlaków, miejsca wypoczynku itp.

3. Centrum Edukacji Ekologicznej WPN jest dobrze przygotowane do przyjęcia osób

z niepełnosprawnością ruchową. Należałoby jednak rozwinąć i poszerzyć ofertę w stronę innych form niepełnosprawności, np. umysłowej, wzrokowej czy słuchowej.

4. W WPN istnieje wyjątkowa możliwość skorzystania z noclegu w Stacji Ekologicznej UAM. Niestety obiekt ten nie jest w zasadzie przystosowany do korzystania przez osoby niepełnosprawne.

5. Bardzo ważne jest przeszkolenie pracowników WPN w zakresie obsługi ruchu turystycznego osób niepełnosprawnych.

6. Ze względu na niski stan wiedzy osób niepełnosprawnych na temat WPN i wynikające stąd obawy o możliwości korzystania z tego obszaru, należy przygotować we współpracy z organizacjami zajmującymi się tą problematyką specjalną ofertę. Powinna mieć ona charakter zgodny z najnowszymi trendami, a więc mieszczącymi się w nurcie tzw. ekoturystyki, z położeniem nacisku na edukację prowadzącą do zwiększenia stopnia świadomości ekologicznej. Oczywiście należy jednocześnie zadbać o szeroką informację, która dotrze do zainteresowanych.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Kurczewski R., Uwarunkowania rozwoju ekoturystyki w Polsce, [w:] Wilczyńska K. (red.), Gospodarka turystyczna XXI wieku, *Zeszyty Naukowe WSHiU*, 2010, 19. [2] Ministerstwo Sportu i Turystyki, Kierunki rozwoju turystyki do 2015 roku, Warszawa 2008. [3] Kosewska M., Fornal-Pieniak B., Turystyka dla wybranych – możliwości wypoczynku osób z dysfunkcją wzroku na terenie polskich parków narodowych, *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej*, 2009, 11 (4). [4] Trójnara P., Wielkopolski Park Narodowy jako potencjalny obszar turystyki osób niepełnosprawnych poruszających się na wózkach inwalidzkich, *Morena – Prace Wielkopolskiego Parku Narodowego*, 1997, 5, 111–124. [5] Wołyńska M., Turystyka osób niepełnosprawnych na terenie Wielkopolskiego Parku Narodowego, praca magisterska, AWF, Poznań 2008. [6] Hedko D., Turystyka osób niepełnosprawnych w Wielkopolskim Parku Narodowym, praca licencjacka, WSZ „Kadry dla Europy”, Poznań 2009.